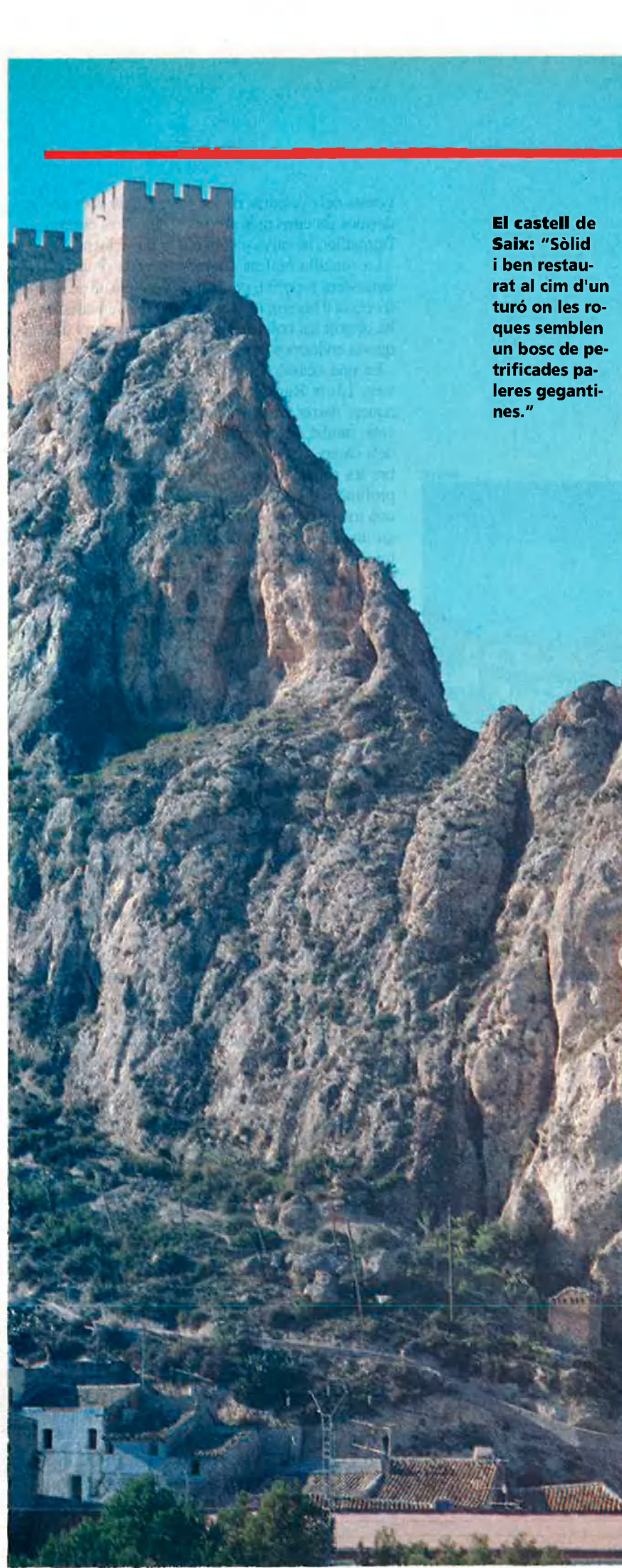

Castells moros, castells cristians... Castells del sud

L'interior del sud valencià és una terra culrada de pedres més o menys desfetes que delaten el seu paper de frontera cultural, de canvi de civilització (de moros a cristians), de frontera lingüística... Josep Piera proposa un viatge per aquests paratges que poden ajudar a comprendre, com cap altres, la nostra història: un fet medieval.

El castell de Saix: "Sòlid i ben restaurat al cim d'un turó on les roques semblen un bosc de petrificades paleres gegantines."

L'edat mitjana és una edat de llegendes, d'històries per a ser contades d'hivern i amb la veu sàvia dels vells. La desmemòria cultural dels valencians fa, si més no, que el nostre país, especialment l'interior, sovint aparega als ulls del viatger –foraster o de casa– com un país no gaire atractiu, sense història ni llegendes, erm de mites; vull dir sense aquell passat mig rondallesc, poblat de gegants i de batalles, d'herois i d'amors platònics, real i màgic alhora. A poca atenció que es pose, però, un s'adona que no és així, que el país dels valencians té, com tots els països d'Europa, la seua història ancestral a l'edat mitjana, l'època de la seua fundació com a tal; una història que sembla més oblidada o esborrada que no present en la memòria viva. I és que els valencians som fills més d'una tradició d'oblits que no d'una trama de records compartits.

Les causes d'aquesta desafortunada tradició d'oblits, en deuen ser moltes i diverses, segurament; una de les principals provindria, modernament parlant, del fracàs cultural en un sentit col·lectiu que entre nosaltres suposà la Renaixença, és a dir, el nostre moviment romàntic local, que no va saber ni poder recrear sòlidament aquest passat ni fabricar-ne una memòria mítica, és a dir arrelada i civilitzada alhora, com va fer el romanticisme en altres pobles a Europa.

Allà on el pensament "renaixent" valencià aconseguí noves expressions de vida civil ho féu fonamentalment en forma de festa (les santantonades al nord, les falles al centre, les fogueres i els moros i cristians al sud...), amb tot el que la festa té de goig local compartit, de ritual i d'alegria familiars, de tradició i de fantasia... Potser per això, probablement, els valencians tenim fama de simpàtics i graciosos, de vitalistes, de festers, de comedians o d'anar de xala permanent. Aquestes reflexions ens les hem fetes més d'una volta, aquells que ens hem preocupat per pensar el nostre país a partir de les propostes fusterianes, durant aquests anys.

Però n'hi ha d'altres, també, de reflexions a plantejar-se. Una altra raó raonable jo la trobe, per exemple, en el fet no tingut massa en compte que aquesta tellaruca costanera que anomenem País Valencià ha estat durant segles i segles una terra de frontera; primer entre dues civilitzacions, la musulmana i la cristiana, i posteriorment una terra de frontera entre dues cultures, la catalana-valenciana i la castellana o espanyola; una terra de frontera amb tot el que això suposa de front de combat, de mobilitat humana, de transformacions socials, de canvis en els costums, de despersonalització col·lectiva, de mestissatge cultural, de barreja...

Per entendre sobre el terreny el que vull dir, us propose un petit viatge cap a l'interior del nostre sud, allà on es fa més patent la situació civil dels valencians en la seua condició de frontera històrica. I no sols es fa present en la

gent, en les parles, en els costums, en els menjars, sinó també en el paisatge, en la geografia física i en la humana, en les pedres més o menys desfetes o restaurades que us convida a visitar: pedres emmurades de castells que primer van ser moros i després cristians, de castells que passaren de ser alcassabes a ser presons, de ser torres de guaita i crits d'alerta a ser emblemes muts d'un passat gravat en la roca o gairebé fet roca simple i prou.

Per començar us propose una ruta bastant especial i poc coneguda de la gent, forastera o no. L'anomenarem la ruta dels castells silenciosos,

RAFA GIL

per així donar l'aire de llegenda a la història, bella com una tragèdia heroica, que aquestes humils i venerables pedres mereixen. La ruta que va pels castells moriscos de la Vall de Gallinera als castells fronterers de les Valls del Vinalopó.

Els castells de roca de la Vall de Gallinera. La història medieval vista des d'una mirada valenciana no s'entén bé ni s'explica plenament sense tenir en compte l'epopeia silenciada que representen els moriscos i l'expulsió de què són víctima a primeries del XVII, epopeia no tan estudiada com caldria i menys encara literaturitzada, excepció feta d'algunes monografies o novel·les, com *Crim de Germania*, de Josep Lozano, una peça fonamental ara com ara per a comprendre aquesta època.

Però és a penes entrar a la Vall de Gallinera que, a poques referències literàries que se'n tinga, aquest drama col·lectiu se'ns presenta èpicament amb la presència del Castell de Benirrama, magnífic guardià d'un món perdut sota formes gairebé invisibles, com de fantasmals gegants de roca. El món callat que amaguen aquestes velles valls a penes si avui l'explica la toponímia local plena de "benis" (Benirrama, Benialí, Benissivà, Benitaia, Benissili...), l'aspror grisa de les terres, els abancalaments mar-

Planes es mereix una visita: "Es fa de fotografiar, amb el seu tramet de poble enroscat al turó coronat pel castell."

genats dels vessants de les serres i uns pocs enderrocs als cims més abruptes, allà on el cirerer, l'almetller, la vinya o l'olivera ja no arriben.

La senzilla bellesa d'aquestes valls pren una atmosfera especial, gairebé de contalla, si se les travessa d'hivern, de matí, quan el sol encara no ha dissolt les boires de la nit entre els murs d'aquests enderrocs derrotats.

En una ocasió que amb un amic acompanyàvem Lluís Racionero per aquests paratges, aquest darrer, davant la visió del Castell d'Alcalà, també dit de Benissili, se'ns posà a parlar dels càtars, com si aquelles anònimes parets sobre les roques li recordaren Perapertusa, al cor profund del Llenguadoc. I certament n'evocuen una tragèdia semblant, tot i que la història en siga una altra de ben diferent. La conversa que iniciàrem aquell dia, però, ens va dur a comprendre millor, a tots els presents, com els valencians ens incorporem a la història i la tradició catalanes justament a partir de la desfeta de les dues civilitzacions anteriors i veïnes, la dels càtars occitans pel nord i la dels musulmans andalusins pel sud.

Però els castells de la Vall de Gallinera no expressen el drama càtar –ja dic–, com tampoc el fet gloriós que comporta la baixada a terra de moros dels cristians comandats per Jaume I. Els castells de la vall de Gallinera expressen la lluita aferrissada dels moros habitants d'aquestes terres contra l'invasor "d'ulls blaus i lluent com espases" que deien els poetes aràbig-valencians quan en planyien bellament la desfeta. Són les desesperades revoltes d'Al-Azraq al segle XIII contra Jaume I i Pere el Gran, són els segles que aquestes valls seran habitades i conreades sàviament pels moriscos, són l'expulsió definitiva d'aquestes gents –per mantenir-se fidels a la seua religió i costums musulmans– que despoblarà aquestes terres el 1609, són les noves arribades de catalans i de mallorquins a ocupar pobles deserts i terres abandonades, són el silenci tranquil de la ruralitat del secà mediterrani i un altre abandó posterior i recent –el de la joventut emigrada a les ciutats i pobles de vora mar–, el que ens expressen aquestes pedres callades, pedres que de tan sofertes a penes si diuen això: que els derrotats per la història també tenen història.

El Comtat i l'Alcoià, de pas. El Comtat, al qual en aquest itinerari s'entra per Planes i la seua baronia, també té els seus castells, però aquests ja no transmeten només la trista història anteriorment descrita, sinó que parlen en veu baixa de vides posteriors. Planes, per exemple, mereix una parada, amb el seu aire italianesc que igual recorda la Calàbria com Sicília. Des de la carretera mateixa, la que uneix Alcoi amb la costa per Pego, Planes es fa de fotografiar, amb el seu tramet de poble enroscat al turó coronat pel castell, amb el calvari i l'ermita al

fons, voltada de barrancs i de cingleres. Planes se'ns mostra com una estampa senzilla de poble medieval i renaixentista alhora, mostra digna en la seua humildat franciscana del que la cultura europea va saber fer en aquestes terres.

Cocentaina, també al Comtat, és una de les poblacions més importants de les comarques centrals valencianes, tot i que en aquesta ocasió, tanmateix, m'agradaria passar-la amb a penes una al·lusió, o il·lusió, a la seua misteriosa i solitària Torre de l'Homenatge, emblema dels temps medievals de la vila, quan Roger de Llúria n'era el senyor. Després, vindran altres llocs igualment visitables, com Alcoi –ja descrita en una altra ocasió–, com Ibi, centre de la joguina, Onil, amb el seu palau gòtic i el record permanent al pintor Eusebi Sempere, Castalla, amb el castell i l'aire novel·lesc que li ha sabut regalar amablement Enric Valor (un altre reportatge, aquest de recórrer la meravellosa Castalla d'Enric Valor al voltant d'un gaspaxo fet per uns caçadors del poble...), i Biar, una de les parades imprescindibles en aquest viatge.

Biar impressiona ja de lluny amb el seu castell ben conservat que ens diu clarament la condició de frontera de la vila durant segles. Darrer bastió de la conquesta de Jaume I que marcava la fita entre els regnes de València i de Castella pel tractat d'Almirra (1244), el castell, verament monumental, té molt més l'aparença d'una fortalesa cristiana, és a dir gòtica, que no d'una alcassaba mora. I és que Biar serà una de les grans viles reials de la nostra edat mitjana i una de les mostres més harmòniques del renaixement valencià, humil però renaixement al cap i a la fi. Biar, lloc de lluites durant segles i més segles. Famós i valent serà el setge que patí pel rei Pere I de Castella (s. XIV), on pobladors i murs saberen resistir heroicament, que solen dir els vells llibres. D'aquest món entre gòtic i renaixement, una mostra grandiosa i ben conservada en serà el formidable castell; com

Una imatge del vestigi fortificat de Villena, integrat en el seu entramat urbà: "La part alta de Villena, la que envolta el castell, tenia una gràcia càlida, de colors intensos i amablement cridaners, el dia d'hivern assolajat que la vaig visitar."

una mena de magnífica relíquia corcada, gairebé surrealista, en serà el portal de l'església.

Però el Comtat i l'Alcoià mereixen una atenció major que la que em du a considerar aquestes comarques ara només de pas, de camí cap a la vera zona de la frontera, la dels castells de les valls del Vinalopó, els uns moros i els altres cristians, els uns d'ací i els altres d'allà, parts i emblemes d'aquesta antiga frontera avui a penes visible, o comprensible, en la memòria arruïnada dels murs i merlets dels castells medievals. Castells que són el motiu central i la meta d'aquest viatge.

Les moltes valls del Vinalopó. Diuen que Vinalopó, el nom del riu que travessa les comarques del sud valencià, en àrab vindria a voler dir alguna cosa semblant a "terres estimades del meu cor", fent-ne una versió no gens literal i sí poètica; i la veritat és que aquestes terres del sud valencià, tot i l'aspror eixuta del paisatge allà on les aigües del riu no arriben, van ser volgudes i sentides fins a l'ànima pels musulmans que les habitaren durant segles. D'aquesta estima, el territori encara en guarda el record, siga en forma de paratges gairebé paradisiacs –els palmerars d'Elx o els d'Oriola–, siga en forma de drama amagat, com reflecteixen aquests castells –uns de ben altius i amb torres esveltes, uns altres pràcticament enderrocats–, que hi ha de Villena a Novelda. N'hi ha a totes les poblacions, d'aquests castells, ara moros, ara cristians: a Villena, a Saix, a Petrer, a Monòver, a Novelda...

Villena és tot un altre símbol d'aquesta frontera i la seua història i costums ho mostren vivament, com ho mostra Saix (ambdues localitats a la comarca de l'Alt vinalopó): les dues poblacions són de parla castellana i han estat lligades fonamentalment a la història de Castella a partir del segle XIII, tot i haver estat conquerides als moros pels catalans i en relació amb d'altres

La Mola: "Del vell castell, gairebé no en queda res que no siga una espectacular panoràmica d'aquestes valls."

senyorius valencians. Tant Villena com Saix (en castellà Sax) passaren a formar part de la província d'Alacant el 1836.

Els castells de Villena i de Saix, per tant, podríem anomenar-los els de l'altra banda de la frontera, sense que açò s'haja d'entendre malament; el fet, històric

i sentit com a tal per la població, es palpa i es comprèn amb tanta naturalitat pels habitants de la zona, que a Petrer (a les Valls del Vinalopó, la comarca veïna) on es parla valencià, hi ha un carrer anomenat justament així, el Carrer de la Frontera. Saix té un castell sòlid i ben restaurat al cim d'un turó on les roques semblen un bosc de petrificades paleres gegantines. El castell de Saix demana igualment una visita, com la demana Villena, que mereix ser passejada i té un real interès si se la vol veure sense presses.

La part alta de Villena, la que envolta el castell, tenia una gràcia càlida, de colors intensos i amablement cridaners, el dia d'hivern assolat que la vaig visitar; per aquells pulcres i acolorits racons, com un gat que busca el recer del sol, pensava en com d'estiu, quan la calor fa més africanes aquestes terres, aquells mateixos carrers empinats semblarien magribins, tot evocant els passats islàmics de la Xarquia en la calç de les parets. Per aquells carrerons un encara podia imaginar no ja vestimentes de moros —que n'hi havia d'esteses en un terrat: disfresses amb turbants per anar de festa—, sinó també les crides alcoràniques a l'oració, crides que un dia van convertir-se “en vol de campanes”, que digué Ibn al-Abbar, un dels més importants poetes aràbig-valencians del segle XIII. Villena, centre urbà de l'antic marquesat que duia aquest mateix nom, és a més coneguda per la troballa d'un antiquíssim tresor amb valuoses peces d'orfebreria conservades al museu José M. Soler de la mateixa ciutat.

Els castells de Mondóver i Novelda ja no tenen l'elegància dels anteriors i només en resten uns pocs elements de terra cremada, murs que només la fantasia recrea per convertir-los a imatge de les alcassabes de l'Atlas, murs que l'abandó i l'oblit torna a fer terra i acaben per desaparèixer definitivament. El castell de Novelda, ano-

El santuari de la Magdalena de Novelda: “Ben curiosa de veure és l'església que hi ha, amb el seu modernisme gaudinià, encara avui punt de peregrinacions, d'excursions escolars, d'encontres amorosos...”

menat de la Mola, és un pur lloc i prou; un lloc sacralitzat, si més no. Ben curiosa de veure és l'església que hi ha, el santuari de la Magdalena, amb el seu modernisme gaudinià, encara avui punt de peregrinacions, d'excursions escolars, d'encontres amorosos...

Del vell castell de la Mola, gairebé no en queda res que no siga una espectacular panoràmica d'aquestes valls del Vinalopó, tan pròximes ja al Magrib en el paisatge i tan europees de costums i de gent; tan catalanament laborioses, si se'm permet. Alguns potser creuran que exagera, que simplement m'equivoque o faig demagogia en dir açò darrer; però espere que se m'entenga com cal: em fa la impressió que el formidable teixit industrial que han sabut muntar les gents del sud valencià, té molt a veure amb la condició catalano-mallorquina dels repobladors que substituïren els moriscos de la zona i en la constant relació comercial que aquesta gent ha sabut mantenir amb Catalunya durant aquests darrers segles. Ara que tant es parla de la història de les mentalitats, m'agradaria que algú m' aclarira quina ha estat la mentalitat que ha fet possible l'extraordinària capacitat industrial de les valls del Vinalopó. De preguntes sense resposta, jo mateix me'n faig unes quantes també: és degut a la tipologia de la terra?, a la condició de frontera entre dues cultures?, als contactes i emigracions cap al seu nord natural?

Preguntes i respostes a banda, les valls del Vinalopó són un petit món que paga la pena de conèixer. Tot en ell, com a mínim a les persones que estimen i volen comprendre aquest país, parla d'un sud mític, d'un sud que va ser terra de moros i que passa a ser valencià, és a dir d'una cultura europea concreta. I per valencià entenc la manera pròpia de ser del sud que té la cultura catalana. A les valls del Vinalopó s'entén a la perfecció com aquest país dels valencians és un fet de la història medieval amb tot el que suposa de combat per la supervivència i de convivència permanent entre dues maneres d'entendre la vida: la dels moros i la dels cristians, per a entendre'ns.

De la mateixa manera que la seua geografia desolada encara avui ens trasllada arreu del sud mediterrani —tan semblant al Peloponès, com a Siracusa, a Sicília, com a Mallorca o Eivissa, com al Magrib...—, allò que en diem cultura i que potser quedaria millor dir-ne model de civilització, ens fa entendre el que deia Josep Pla i que ara cite de memòria: “el meu país és aquell on en dir jo ‘bon dia’ em responen ‘bon dia’”. I és just ací, a les valls del Vinalopó, on s'acaba el país del “bon dia”. **Josep Piera**

El castell de Biar: “Biar impressiona de lluny amb el seu castell ben conservat que ens diu clarament la condició de frontera de la vila durant segles.”

Amb la col·laboració de:

